

Marianna Mlekicka

WYKORZYSTANIE ŹRÓDEŁ DRUKOWANYCH Z LAT 1795-1918
DO BADAŃ NAD DZIEJAMI KSIĄŻKI POLSKIEJ /ZARYS METODOLOGICZNY/

W polskim piśmiennictwie księgoznawczym historia książki zajmuje najwięcej miejsca. Opracowanie poszczególnych epok historycznych jest jednak nierównomierne i wciąż jeszcze mamy rozległe "białe plamy" nie tylko na mapie przestrzennej i czasowej, ale także w obrębie problematyki składającej się na historiografię książki. Do epok najmniej spenetrowanych należy wiek XIX i pierwsza połowa wieku XX. Najnowszy przegląd dorobku badawczego w zakresie dziejów polskiej książki w stuleciu XIX zawierają artykuły E.Ślōdkowskiej¹ i M.Lecha². Autorzy przedstawiają w nich zarówno stan dotychczasowych badań, jak też wskazują na niektóre problemy wymagające opracowania. W konkluzji stwierdzają, że dorobek ten nie jest imponujący, a właściwy rozwój dalszych badań naukowych widzą w systematycznym i planowym prowadzeniu prac oraz w poszerzeniu podstawy źródłowej i w zastosowaniu nowoczesnych metod badawczych.

Należy jeszcze dodać, że dla prawidłowego rozwoju historiografii książki sprawą pierwszorzędną jest sprecyzowanie przedmiotu badań. W dotychczasowym piśmiennictwie światowym widoczne są znaczne różnice w pojmowaniu zakresu tematycznego badań nad dziejami książki. Interesujący przegląd problematyki europejskiej historiografii książki podał w obszernym studium K.Migoń³. Zdaniem autora, syntetyczna historia książki powinna objąć nie tylko formę, ale i treść repertuaru piśmienniczego, problemy produkcji książki, informacji o książce, rozpowszechniania przez księgarnie i biblioteki oraz problemy czytelnictwa⁴.

Osią współczesnej nauki o książce jest społeczna funkcja książki. Obecne badania powinny zatem zmierzać do ukazania dziejów całego procesu bibliologicznego, u którego początku znajduje się wytwórca książki a na końcu odbiorca. Żeby jednak mówić o roli i społecznej funkcji książki, trzeba najpierw ustalić zasadnicze

fakty z dziejów jej produkcji, formy, rozpowszechniania i użytkowania.

Każda epoka historyczna ma swoją własną specyfikę. Dzieje książki w poszczególnych okresach muszą więc być rozpatrywane w kontekście innych zjawisk kulturalnych, społecznych i politycznych istotnych dla danego okresu. Wiek XIX stanowi dość odrębną całość, obejmuje bowiem czasy niewoli politycznej. Także problematyka księgoznawcza tego okresu ma własny, określony zakres treści. Obszerne omówienie problemów badawczych w odniesieniu do dziejów książki polskiej w XIX stuleciu znajdujemy w pracy E. Słodkowskiej⁵. Autorka przedstawia te problemy w naturalnej kolejności etapów życia książki, starając się podkreślić zagadnienia, które uwydatniają rolę książki w upowszechnianiu wiedzy, kultury i oświaty. Rozpoczyna od przeglądu problematyki związanej z procesem wydawniczym, następnie wskazuje na typy wydawnictw dziewiętnastowiecznych, na różnorodne formy rozpowszechniania druków i organizacji czytelnictwa, na formy zbieractwa książek i rodzaje księgozbiorów bibliotecznych. Zamyka swe rozważania uwagami o problemach bibliografii i wiedzy o książce. Szczegółowe i wnikliwe określenie przez Słodkowską przedmiotu badań nad historią polskiej książki w XIX w. stanowi doskonały punkt wyjścia dla dalszych systematycznych prac naukowych w tym zakresie.

We wszelkich badaniach historycznych zasadniczą rolę odgrywają źródła. Właściwy dobór źródeł w ogromnej mierze decyduje o poprawności i wartości końcowych wyników badań. Brak informacji bibliograficznej o materiałach źródłowych zawierających treści księgoznawcze w odniesieniu do XIX w. utrudnia orientację w źródłach i sprawia, że badacz tego okresu w poszukiwaniach niejednokrotnie zdany jest na przypadek. Celem niniejszej pracy jest przegląd pewnych kategorii dokumentów źródłowych, które mogą być wykorzystane w badaniach nad wiekiem XIX. Dla uproszczenia wypowiedzi będzie mowa o "wieku XIX", należy jednak rozumieć, że chodzi tu o powszechnie przyjęte cezury polityczne dla tego okresu, jakimi są lata 1795 i 1918. Stosowana w polskiej historiografii książki periodyzacja według epok politycznych, kulturalnych i literackich lub według stuleci nie odpowiada w pełni potrzebom nauki, ale wobec braku opracowania periodyzacji wyznaczonej przez cezury księgoznawcze z konieczności musimy się nią posługiwać. Tak więc zasięg chronologiczny pracy obejmuje lata 1795-1918, co oznacza, że przegląd źródeł uwzględni dokumenty powstałe w tym okresie i re-

jestrujące fakty dotyczące tego okresu. Sprawa zasięgu terytorialnego dla typologii źródeł nie jest istotna. Badacza interesują bowiem wszelkie dokumenty zawierające informacje na temat studiowanego zagadnienia, niezależnie od miejsca ich powstania. Poza tym w pracy wskazane są pewne kategorie dokumentów jakie w ogóle zostały wytworzone, a nie konkretne jednostkowe dokumenty /z małymi wyjątkami/. Wyboru określonych jednostkowych dokumentów badacz może dokonać w zależności od zajmującej go problematyki, przyjmując właściwy dla tej problematyki zasięg terytorialny. I tak np., badając zagadnienie produkcji książki w określonym ośrodku znajdującym się na ziemiach polskich pod zaborami będzie poszukiwał źródeł powstałych na terenie tego ośrodka. Natomiast w przypadku badania spraw związanych w funkcjonowaniem książki polskiej poza granicami ziem polskich będzie interesował się dokumentami tam wytworzonymi.

Pojęcie źródła w naukach historycznych różnie bywa przedstawiane przez historyków. Zdaniem B. Miśkiewicza "Źródło będzie wytworem celowej psychofizycznej i społecznej działalności ludzi, zarazem będzie miało odbicie tej działalności. Daje to źródłu historycznemu właściwości poznawcze, które umożliwiają rekonstruowanie dziejów społeczeństwa"⁶. Źródła zawierają informacje o faktach historycznych, dzięki czemu mogą służyć jako materiał do odtworzenia dziejów. Nauki historyczne rozróżniają wiele rodzajów źródeł, będących wyrazem wielokierunkowej działalności ludzi. Osobną kategorię tworzą wszelkie materiały źródłowe rękopiśmienne bądź drukowane związane z działalnością społeczną, polityczną, kulturalną czy też ideologiczną społeczeństwa. W niniejszej pracy jest mowa wyłącznie o źródłach drukowanych. Źródła rękopiśmienne, zarówno biblioteczne, jak i archiwalne mają swe odrębne odczyty i zostały tu pominięte. Głównie uwzględniono te materiały źródłowe, które powstały w wyniku działalności wydawniczo-księgarskiej oraz inne, zawierające całkowicie lub częściowo treści księgoznawcze. Poszczególne zagadnienia historiografii książki, jak np. drukarstwo, księgarstwo, bibliotekarstwo, bibliografia mają swoje własne przedmioty badań, metody i podstawę źródłową i mogą być rozwijane oddzielnie. Największą odrębność wśród dyscyplin księgoznawczych uzyskała historia bibliotek i bibliotekarstwa, gdy tymczasem pozostałe dyscypliny zwykło się łączyć w ogólną historię książki. Dobór omawianych poniżej kategorii dokumentów uwzględnia przede wszystkim materiały do dziejów książki, natomiast materiały doty-

czące bibliotek sygnalizuje się o tyle tylko, o ile w tych źródłach występują.

Przeгляд poszczególnych grup źródeł obejmuje, w miarę możliwości, określenie danej grupy, krótką charakterystykę zawartości treściowej i wskazanie na możliwości wykorzystania w badaniach księgoznawczych, czyli na wartość naukową. Należy zaznaczyć, że przeгляд ten jest bardzo ogólny, że nie uwzględnia dynamiki rozwojowej takich na przykład kategorii dokumentów jak czasopisma, kalendarze czy katalogi księgarskie. Nie jest też zamierzeniem autora wyliczenie lub opisanie jednostkowych dokumentów, gdyż jest to zadanie dla przyszłej retrospektywnej bibliografii księgoznawczej. Chodzi jedynie o wskazanie kierunków poszukiwań źródłowych, gdy mamy sformułowany problem badawczy oraz o zorientowanie w wartości źródeł, co może być pomocne przy formułowaniu nowych problemów.

Materiałem źródłowym coraz bardziej docenianym i wykorzystywanym w badaniach księgoznawczych są ogłoszenia. Pojawiły się one w polskiej prasie jako forma reklamy książki w pierwszej połowie XVIII w. O wartości ogłoszeń w badaniach nad dziejami polskiej książki osiemnastowiecznej pisali obszernie przed kilkunastu laty Z. Staniszewski i J. Szczepaniec⁷, a o ogłoszeniach księgarskich z pierwszej połowy XIX w. niedawno A. Pilak⁸.

Niezwykle szybki rozwój czasopiśmiennictwa w XIX w., zwłaszcza w drugiej jego połowie oraz wzrastająca potrzeba reklamy w kapitalistycznych stosunkach produkcji sprawiły, że liczba ogłoszeń jakimi dysponujemy w odniesieniu do tego okresu jest olbrzymia.

Zanim przystąpimy do charakterystyki materiału ogłoszeniowego, przypomnijmy co ogólnie rozumie się przez ogłoszenie. Nie wdając się w sformułowanie ścisłej definicji, można przyjąć, że ogłoszenie jest to zawiadomienie o czymś, podane w postaci tekstu zamieszczonego najczęściej w prasie, przy czym tekst może mieć charakter informacyjny lub reklamowy, mający na celu reklamę towaru lub usług. Spośród ogromnej masy dziewiętnastowiecznych ogłoszeń interesują nas oczywiście tylko te, które zawierają informacje o szeroko pojętej książce, o sprawach związanych z jej produkcją i rozpowszechnianiem.

W jakich materiałach do dziś zachowanych i dostępnych, możemy poszukiwać tekstów ogłoszeń? Podobnie jak dzieje się to obecnie, zamieszczano ogłoszenia przede wszystkim w czasopiśmie, niezależnie od ich rodzaju i częstotliwości. Spotykamy więc ogłoszenia

zarówno w dziennikach, jak też w tygodnikach, miesięcznikach, a nawet rzadziej ukazujących się periodykach o charakterze naukowym, społeczno-kulturalnym czy literackim. Najliczniej występują w prasie codziennej, gdzie często podawane były w specjalnym dziale ogłoszeń lub w dodatkach. W czasopismach o mniejszej częstotliwości ogłoszenia dotyczące książek znajdujemy przeważnie w takich działach jak "kronika literacka" czy "bibliografia". Poza czasopismami liczne ogłoszenia możemy spotkać także w kalendarzach, które niejednokrotnie przeznaczały na nie znaczną część swej objętości. Zarówno czasopisma, jak i kalendarze zawierają materiał ogłoszeniowy pochodzący nie tylko od osób związanych działalnością z miejscem wydawania tych publikacji, lecz również od osób pozamiejscowych, działających w innych ośrodkach. Cennym źródłem przy poszukiwaniu ogłoszeń mogą też być różne wydawnictwa o charakterze informacyjnym. W pierwszej kolejności należy tu wymienić przewodniki turystyczne po większych miastach, księgi adresowe, informatory handlowe, przemysłowe itp., których liczba w końcu XIX w. bardzo wzrasta. Poza materiałem opisowym i informacyjnym znajdujemy w nich liczne ogłoszenia, głównie o charakterze reklamowym. W innych drukach XIX-wiecznych, niezależnie od ich treści, również zamieszczano ogłoszenia, na końcu dzieła lub na okładkach. Oprócz ogłoszeń zamieszczanych w różnego typu wydawnictwach spotykamy także ogłoszenia w formie luźnych kartek. Przykładem są choćby tzw. cyrkularze, informujące np. o zmianie właściciela firmy księgarskiej, rozsyłane do innych firm, które daną sprawą mogły być zainteresowane. Podobną postać jedno- lub parokartkowych druków miawały również prospekty, zapowiadające ukazanie się dzieła. Zachowany materiał ogłoszeniowy tego typu jest niekompletny, przypadkowy, a to ze względu na swój ulotny charakter i niedocenywanie przez długi czas jego wartości jako dokumentu życia społecznego.

Od kogo pochodzą ogłoszenia? Przede wszystkim od osób pracujących w zawodach związanych z produkcją książki i z handlem książką. Tak więc najczęściej spotykamy ogłoszenia firm księgarsko-nakładowych, następnie drukarskich, litograficznych, giserskich i introligatorskich. Jako pośrednicy między wytwórcą książki a jej nabywcą ogłaszały się głównie firmy księgarskie sortymentowe, w mniejszym stopniu antykwarskie. Szereg ogłoszeń pochodzi od wydawców i redaktorów czasopism, większych dzieł wydawanych nieprofesjonalnie, a także od autorów i innych osób.

Jakich spraw dotyczą ogłoszenia? Pod względem treści możemy wyróżnić trzy podstawowe grupy ogłoszeń: 1/ odzwierciedlające dzieje poszczególnych firm, 2/ ukazujące rodzaj prowadzonej działalności, 3/ dotyczące konkretnych pozycji wydawniczych. Pierwszą grupę można by określić jako ogłoszenia okolicznościowe, drugą i trzecią jako ogłoszenia reklamowe. Ogłoszenia okolicznościowe zawiadamiają najczęściej o otwarciu firmy, o zmianie jej właściciela, o przeniesieniu pod inny adres, o sprzedaży, licytacji czy upadłości. W ogłoszeniach reklamujących działalność poszczególnych firm znajdujemy informacje o rodzaju wykonywanych prac zasadniczych w danej dziedzinie działalności /np. prace drukarskie, introligatorskie, handel książką/, a także wiele ciekawych wiadomości o usługach dodatkowych świadczonych głównie przez księgarnie, jak np. zakładanie na zlecenie czytelni i bibliotek, poradnictwo bibliograficzne, bibliotekarskie, księgarskie, pośredniczenie w pracach drukarskich, introligatorskich itp. Na szczególną uwagę zasługują tu zawiadomienia o istnieniu wypożyczalni książek przy księgarniach wraz z podaniem w jakim języku i jakiego rodzaju książki są wypożyczane oraz na jakich warunkach.

Najliczniejszą grupę stanowią ogłoszenia reklamujące różne typy wydawnictw, jak: książki polskie i obce, czasopisma, ryciny, nuty i mapy. Wśród tych ogłoszeń możemy wyodrębnić: 1/ zapowiedzi wydawnicze, poprzedzające ukazanie się dzieła, 2/ informacje o nowościach wydawniczych już znajdujących się w handlu księgarskim, 3/ informacje o książkach wyszłych dawniej, a ciągle jeszcze będących w sprzedaży. Zapowiedzi wydawnicze podawane były niejednokrotnie w formie prospektów zawierających szczegółowy opis wydawnictwa i jego charakterystykę. Prospekty ogłaszano najczęściej na dzieła obszerne, wymagające dużych nakładów finansowych, oparte na przedpłatach subskrybentów. Stąd, poza opisem bibliograficznym, znajdujemy w prospektach informacje o minimalnej liczbie subskrybentów, warunkującej wydanie dzieła oraz o zasadach prenumeraty, z zaznaczeniem różnicy cen w prenumeracie i w sprzedaży sklepowej.

Wszystkie ogłoszenia odnoszące się do wydawnictw zawierają pewne elementy stałe, dające podstawową informację o dziele i miejscu jego nabycia oraz pewne dane dodatkowe, rozszerzające tę informację w miarę potrzeby. Tak więc zawsze występuje nazwa firmy ogłaszającej /wydawca, księgarz, drukarz/, jej adres, wykaz dzieł proponowanych natywcom, opis bibliograficzny tych dzieł /skrótowy

lub pełny/ oraz cena. Ponadto spotykamy wiadomości o charakterze księgoznawczym, określające rodzaj papieru, oprawy, technikę ilustracji. Czasem mamy pobieżną charakterystykę dzieła lub informację o autorze i współpracownikach, a niekiedy także dane o wysokości nakładu.

Poza omówionymi wyżej ogłoszeniami dającymi się ująć w pewne większe grupy tematyczne można natrafić także na inne o bardzo różnorodnej treści. Przykładowo można tu wskazać na ogłoszenia o licytacjach prywatnych księgozbiorów bibliotecznych, przeważnie pozostałych po zmarłych właścicielach, lub choćby na ogłoszenia o sprzedaży książek na jarmarkach, z dokładnym wskazaniem kiedy, gdzie i kto będzie sprzedawał.

Naukowa wartość ogłoszeń nie ulega wątpliwości. Stanowią one cenny materiał źródłowy, którego treść może służyć do ustalenia wielu faktów i odtworzenia pewnych procesów interesujących historię książki. Przede wszystkim mogą być przydatne w badaniach nad dziejami zakładów zajmujących się produkcją i rozpowszechnianiem książki drogą handlową - firm drukarskich, litograficznych, giserskich, introligatorskich, wydawniczych i księgarskich. Ukazują możliwości wytwórcze i handlowe poszczególnych firm, ich wzajemne kontakty, specjalizację, aktywność i rolę w środowisku. Niejednokrotnie ujawniają przebieg procesu wydawniczego, czas jego trwania, kalkulację finansową oraz szczegóły techniki wydawniczej. Dostarczają wiele informacji na temat obiegu książki w społeczeństwie - mówią o formach kolportażu, o rozmiarach reklamy, o popycie na poszczególne dzieła i rodzaje piśmiennicze, czy wreszcie o proponowanym repertuarze czytelniczym, co może być wykorzystane w badaniach nad historią czytelnictwa. Z treści ogłoszeń dowiadujemy się także o postaci zewnętrznej druków - o rodzajach stosowanych formatów, papierów, opraw, technik ilustracyjnych, o różnych wariantach wydawniczych tego samego dzieła, przygotowywanych w zależności od zapotrzebowania różnych grup społecznych. Podawane w ogłoszeniach ceny książek, ich zróżnicowanie ze względu na wartość materialną druków lub formę sprzedaży /prenumerata, przesyłki pocztowe, sprzedaż sklepowa/ oraz ich zmienność spowodowana np. brakiem popytu, pozwalają na wyciągnięcie wniosków nie tylko odnośnie do księgarskiej kalkulacji handlowej, ale też na temat możliwości natywczych społeczeństwa, zasięgu oddziaływania słowa drukowanego i recepcji określonych rodzajów literatury. Ogłosze-

nia mogą stanowić także cenny materiał dla bibliografów przy uzupełnianiu niekompletnych spisów bibliograficznych. W wielu przypadkach pomagają ustalić właściwą datę wydania dzieła, właściwe miejsce druku lub wykryć anonimowego wydawcę. Wskazane wyżej kierunki badawcze materiału ogłoszeniowego z pewnością nie wyczerpują wszystkich możliwości, które mogą okazać się szersze po zebraniu pełnego zasobu ogłoszeń i ich wnikliwej analizie.

Podstawowe źródło informacji o drukach znajdujących się w XIX w. w obiegu handlowym stanowią katalogi księgarskie. Są to spisy książek polskich i obcych, czasopism, nut, rycin, map przeznaczonych do sprzedaży w określonych księgarniach. Katalogi takie wydawane były głównie przez księgarzy-sortymentystów, księgarzy-nakładców, antykwariuszy, a także przez drukarzy, litografów, redaktorów czasopism, o ile podejmowali oni wydawanie dzieł własnym nakładem.

Ogromne zróżnicowanie katalogów księgarskich, postępujące wraz z rozwojem handlu księgarskiego i form reklamy książkowej dyktuje potrzebę choćby pobieżnego ich sklasyfikowania. Ze względu na wartość katalogów z punktu widzenia stosunku własności księgarza do sprzedawanych przez niego książek, wyróżniano katalogi sortymentowe, nakładowe /wydawnicze/ i komisowe. Katalogi sortymentowe zawierały wykaz wydawnictw różnych nakładców, nabytych przez księgarza za gotówkę od firm wydawniczych lub innych księgarskich w celu ich dalszej rozprzedaży. Natomiast katalogi nakładowe podawały spis druków ogłoszonych nakładem własnym danej księgarni nakładowej /firmy wydawniczej/, rozprzedawanych przez tę księgarnię, a także oddawanych do sprzedaży innym księgarniom. W katalogach komisowych wykazywano wydawnictwa przyjęte przez księgarza jedynie w komis, nie stanowiące jego własności. Ponieważ w interesującym nas okresie rozpowszechniony był typ księgarza-wydawcy, łączącego handel książką z działalnością wydawniczą, bardzo często spotykamy katalogi o charakterze mieszanym, będące spisem książek "znajdujących się w księgarni....", bez wyróżniania nakładów obcych i własnych. Poza katalogami wykazującymi pełny sortyment księgarni nlejednokrotnie ogłaszano katalogi reklamujące tylko pewne rodzaje książek, w związku z okresowym na nie zapotrzebowaniem. Do takich sezonowych katalogów można zaliczyć przede wszystkim katalogi podręczników szkolnych, a także katalogi gwiazdkowe, ogłaszane w określonych porach roku. Podobny charakter mają kata-

logi podające spis wydawnictw z punktu widzenia ich czytelniczego przeznaczenia, jak np. katalogi książek dla dzieci i młodzieży oraz "dla ludu". Postępująca specjalizacja nauki w XIX w. znalazła odbicie również w coraz częstszym wydawaniu katalogów sortymentowych i nakładowych zestawiających piśmiennictwo jedynie z określonej dziedziny wiedzy. Wszystkie wymienione wyżej katalogi wykazywały w zasadzie bieżącą produkcję wydawniczą, obejmującą okres kilku czy kilkunastu lat. Spisy druków wydanych dawniej podawały katalogi antykwarskie, ogłaszane przez antykwariaty, czyli księgarnie specjalizujące się w handlu książką starą. Należy jednak pamiętać, że w wielu dziewiętnastowiecznych księgarniach, obok nowości wydawniczych, można było znaleźć książki nawet szesnastowieczne, wykazywane w ogólnych katalogach sortymentowych. I wreszcie trzeba wspomnieć o katalogach aukcyjnych, sporządzanych przez księgarzy w związku z przeprowadzanymi przez nich licytacjami prywatnych księgozbiorów bibliotecznych lub zasobów podupadłych księgarń. Odrębną grupę wśród katalogów księgarskich stanowią katalogi wypożyczalni książek prowadzonych przy księgarniach, a zwanych ówczesznie czytelniami. Księgozbiór takich wypożyczalni opierał się przeważnie na sortymencie księgarni i był udostępniany czytelnikom za odpłatnością.

Mimo dużego zróżnicowania zawartości, wszystkie katalogi księgarskie mają pewne cechy wspólne. Wydawane były z reguły w małym formacie /16°/, w objętości od kilku do kilkuset /200-300/ stron, na bardzo lichym papierze, drukowane niestarannie, w układzie graficznym mało przejrzystym, nieoprawne, a niekiedy pozbawione nawet karty tytułowej. Brak dbałości o szatę zewnętrzną katalogów charakterystyczny jest zwłaszcza dla pierwszej połowy XIX w. Pod koniec XIX w. i na początku XX spotykamy dość liczne katalogi wydane bardzo starannie, czasem z ilustracjami. Karta tytułowa, poza tytułem określającym zawartość katalogu, podaje prawie zawsze nazwę firmy lub nazwisko jej właściciela, dokładny adres, miejsce druku i rok publikacji katalogu oraz jego cenę. Poza wykazem oferowanych nabywcom publikacji znajdujemy w katalogach wiele informacji dodatkowych, jak np. zawiadomienie o istnieniu przy księgarni wypożyczalni książek wraz z podaniem warunków wypożyczania, wstępy charakteryzujące sortyment księgarni, wyjaśnienia w sprawach cen książek, transportu i przesyłek pocztowych, ogłoszenia subskrypcji czy wreszcie informacje o sprzedaży artykułów poza-

książkowych. Wśród katalogów dziewiętnastowiecznych przeważają pod względem zakresu katalogi ogólne, zawierające druki o różnej treści oraz o różnej formie wydawniczej i piśmienniczej. Spisy publikacji sporządzane są bądź w układzie alfabetycznym, bądź w układzie działowym. Stosowano układ alfabetyczny albo haseł tytułowych, albo haseł autorskich. W układach działowych spotykamy różne kryteria podziału. Najczęściej grupowano wydawnictwa według treści, rodzajów piśmienniczych, typów wydawniczych albo według języka. Niekiedy zdarza się, że układ katalogu jest zupełnie dowolny i przypadkowy. Na początku XX w. pojawiają się pierwsze katalogi w układzie opartym na klasyfikacji dziesiętnej. Niektóre firmy księgarskie ogłaszały oddzielne katalogi dla druków w języku polskim i oddzielne dla druków w poszczególnych językach obcych. Opis druków w katalogach jest niejednorodny, o różnej ilości elementów, czasami zawiera błędy, w zasadzie jednak wystarcza do identyfikacji książki, nawet gdy podaje tylko trzy podstawowe dla potrzeb księgarstwa elementy: autora, tytuł i cenę.

Przedstawiona powyżej krótka charakterystyka formalna katalogów odnosi się w znacznej mierze do wszystkich ich rodzajów. Należy jednak zwrócić uwagę na to, że niektóre katalogi mają ponadto własne, specyficzne cechy. Do takich trzeba zaliczyć katalogi antykwarskie, w których opis pozycji bywa często bardzo szczegółowy, uwzględniający wartość bibliofilską druku /stopień rzadkości, papier, oprawę, proveniencję/. Podobnie katalogi aukcyjne dostarczają wiele dodatkowych informacji na temat właściciela księgozbioru, osób prowadzących aukcję, czasu trwania i miejsca aukcji, a także pozwalają wyciągnąć pewne wnioski o stanie zachowania licytowanej kolekcji.

Analiza zawartości katalogów może być przeprowadzona według różnych kryteriów, w zależności od tego na jakie pytania poszukujemy odpowiedzi. Można więc zanalizować zestawione w katalogach wydawnictwa pod względem ich treści lub cech formalnych, takich np. jak: narodowość autora, język druku, miejsce i rok wydania, postać zewnętrzna dzieła /format, papier, oprawa, forma wydawnicza/ i jego cena. W odpowiedzi możemy otrzymać wiadomości na temat zainteresowań, możliwości i ambicji wydawniczych nakładców, udziału piśmiennictwa polskiego i obcego w polskim ruchu wydawniczym i obiegu księgarskim, na temat rodzajów oferowanej społeczeństwu literatury, informacje o tym skąd księgarze książki spro-

wadzali, jak szybko rozchodziły się nakłady poszczególnych tytułów, czy wreszcie jak zmieniała się postać zewnętrzna książki, jaką książka przedstawiała wartość materialną i od czego uzależnioną. Materiał katalogowy pozwala także określić stopień specjalizacji działalności wydawniczej i handlu księgarskiego, zasięg rozpowszechnienia druków pochodzących z danych ośrodków wydawniczych oraz wzajemne powiązania handlowe poszczególnych firm. Nawet liczba pozycji w kolejnych katalogach tej samej księgarni może dać pojęcie o jej zasobach, a pośrednio o rozwoju i sytuacji finansowej przedsiębiorstwa. Katalogi, podobnie jak ogłoszenia, mogą być wykorzystane również przy uzupełnianiu bibliografii. Mimo, że zbiory zachowanych dziewiętnastowiecznych katalogów księgarskich w polskich bibliotekach są bardzo dalekie od kompletności, stanowią one poważny materiał źródłowy zarówno ze względu na wielkość zasobu, jak i zawarte w nich treści. Wartość katalogów w badaniach nad polską książką XVII i XVIII w. omówiła wyczerpująco w swym artykule J. Rudnicka⁹. O katalogach /m.in. XIX w./ pisał także E. Chełstowski¹⁰.

Nieprzebrane bogactwo materiałów do wiedzy o książce, księgozbiorach i czytelnictwie zawierają dziewiętnastowieczne czasopisma. Brak bibliografii zawartości czasopism tego okresu uniemożliwia osiągnięcie pełnej orientacji w tych materiałach. Fragmentaryczne zestawienia treści lub opracowania poszczególnych tytułów nie rozwiązują sprawy, a rozmiary produkcji czasopiśmienniczej nie pozwalają indywidualnemu badaczowi na zaznajomienie się z jej wartością drogą autopsji. Tym niemniej, obecny stan badań nad dziejami książki omawianego okresu daje ogólne pojęcie o treściach księgoznawczych zawartych w czasopismach.

Jak wiadomo, na wiek XIX przypada ogromny rozwój czasopiśmiennictwa, wyrażający się nie tylko dużą liczbą wydawanych tytułów, lecz również wyodrębnieniem i uformowaniem pewnych typów czasopism w zależności od kręgów odbiorców.

Problematyka księgoznawcza występuje we wszelkiego rodzaju czasopismach, bez względu na ich charakter, przeznaczenie czytelnicze i częstotliwość. A więc mówiąc o czasopiśmie jako o pewnej kategorii dokumentu źródłowego mamy na myśli zarówno czasopisma ogólnonaukowe, kulturalne, społeczno-polityczne, literackie, jak również specjalne poświęcone sprawom książki.

W czasopismach ogólnych - nazwijmy je tak w odróżnieniu od czasopism specjalnych tematycznie związanych z książką - treści księgoznawcze zajmują oczywiście dalsze miejsca, są bardzo rozproszone i podane w różnych formach, począwszy od kronikarskich wzmianek po wieloczęściowe artykuły. Z ważniejszych materiałów można przykładowo wymienić artykuły z zakresu nauki o książce /w dzisiejszym rozumieniu tego pojęcia/, wykazy bibliograficzne, recenzje książek, życiorysy, wspomnienia pośmiertne i nekrologi pracowników książki, doniesienia o odznaczeniach i nagrodach, sprawozdania z odbywających się licytacji księgozbiorów, materiały ikonograficzne /np. portrety księgarzy i drukarzy/, ogłoszenia księgarskie itp. Tematyka artykułów jest bardzo różnorodna i z jednej strony odzwierciedla stan ówczesnej wiedzy bibliologicznej, a z drugiej ukazuje stan produkcji, obiegu i konsumpcji książki w czasach współczesnych opisywanym przez publicystykę faktom. Pełny obraz treści księgoznawczych zawartych w artykułach, ich proporcje, będące wyrazem rozwoju zainteresowań problematyką książki może ukazać dopiero opracowana w przyszłości retrospektywna bibliografia bibliologiczna. Wydaje się, że w pierwszej połowie XIX wieku, w czasopismach ogólnych stosunkowo najwięcej miejsca zajmowała problematyka bibliograficzna. Spotykamy tu zestawienia prac różnych autorów, stałe rubryki poświęcone informacji o nowościach wydawniczych, jak też uzupełnienia do ogłoszonych drukiem /dzieł bibliograficznych /np. Bentkowskiego/ czy teoretyczne rozważania na temat przedmiotu i zadań bibliografii. Znajdowało to uzasadnienie w szybkim rozwoju piśmiennictwa naukowego i literackiego i w potrzebie coraz szerszej informacji o nim, a także w zainteresowaniu bibliografią jako nową dyscypliną naukową.

Wzrastająca potrzeba informacji bibliograficznej wpłynęła na powstanie czasopism o charakterze literacko-bibliograficznym, które zawierały przeglądy naukowej i literackiej produkcji wydawniczej¹¹. Przeglądy te w intencji redaktorów miały zastąpić choćby częściowo brak polskiej bibliografii bieżącej. W innych państwach europejskich prowadzono rejestrację bieżącego piśmiennictwa i podobną potrzebę odczuwano w Polsce.

Właściwe czasopisma bibliograficzne powstały dopiero w drugiej połowie XIX w. Wydawali je przeważnie księgarze, którzy z racji swego zawodu najbardziej byli zainteresowani sprawą rejestracji polskiej produkcji wydawniczej. Wśród księgarskich czasopism bi-

biograficznych można wyróżnić dwie zasadnicze grupy, a mianowicie: 1/ czasopisma dążące do możliwie pełnej rejestracji bieżącego piśmiennictwa polskiego, 2/ czasopisma o charakterze reklamowym wydawane przez poszczególne firmy księgarsko-wydawnicze, głównie w celach reklamy handlowej ich własnych wydawnictw i sortymentu. Druga grupa ma mniejsze znaczenie ogólne i może być wykorzystana przede wszystkim przy opracowywaniu historii działalności tych firm. Można ją też traktować jako katalogi księgarskie wydawane w formie czasopism, gdyż stoi na pograniczu bibliografii i katalogów. Własne wykazy najnowszego piśmiennictwa ogłaszały przeważnie firmy duże, jak np. K. Wilża w Lwowie, Gebethnera i Spółki w Krakowie, Gebethnera i Wolffa czy M. Arcta w Warszawie. Natomiast grupa pierwsza zasługuje na dokładniejsze omówienie.

Pierwsze próby wydawania przez księgarzy czasopism bibliograficznych podejmowane były w różnych ośrodkach ziem polskich, lecz wszystkie miały żywot krótkotrwały¹². Stałą rejestrację bieżącego polskiego piśmiennictwa zapoczątkował dopiero w 1878 r. "Przewodnik Bibliograficzny" Wł. Wisłockiego¹³.

Mimo ówczesnych warunków politycznych, Wisłocki starał się dać możliwie kompletny comiesięczny przegląd druków wydanych na ziemiach polskich lub Polski dotyczących wydanych za granicą. Rejestrował druki zwarte, czasopisma i nuty, wykazując ponadto zawartość treściową dzieł zbiorowych i czasopism. Następnym czasopismem bibliograficznym zasługującym na uwagę były "Wiadomości Bibliograficzne Warszawskie", wydawane w Warszawie przez znanego księgarza T. Paprockiego w latach 1882-1886. Miesięcznik ten podawał bibliografię piśmiennictwa polskiego oraz z Polską związanego wydanego na terenie zaboru rosyjskiego i Cesarstwa, uwzględniając książki i czasopisma wraz z ich zawartością. W trzech pierwszych rocznikach prowadzono ponadto statystykę zarejestrowanych wydawnictw w podziale według kryterium treści, języka, miejsca wydania i miejsca druku. Na początku XX w. zaczęło ukazywać się w Warszawie czasopismo "Książka", pierwsza bibliografia bieżąca adnotowana¹⁴. Dążeniem redaktorów "Książki" było przedstawienie bieżącego piśmiennictwa polskiego wraz z bezstronnymi, fachowymi ocenami krytycznymi. Rejestrowano druki zwarte, czasopisma i ich zawartość. I wreszcie warto wspomnieć o "Przeglądzie Bibliograficznym" Księgarni Gebethnera i Wolffa w Warszawie wydawanym w latach 1905-1913 i 1923-1926. Był to miesięcznik, który za główne swe zadanie uważał informowanie publiczności o bieżącym ruchu wy-

dawniczym oraz informowanie wydawców o potrzebach czytelnictwa. Poza spisem bibliograficznym zamieszczał także krytyczne omówienia wszelkiego rodzaju wydawnictw.

Wspomniane wyżej cztery najważniejsze czasopisma bibliograficzne, oprócz wykazów piśmiennictwa, zawierają bardzo bogaty materiał źródłowy niebibliograficzny, zgromadzony w specjalnie prowadzonym dziale zwanym "Kroniką". W "Kronice" podawano różne wiadomości z życia kulturalnego i literackiego, ale przede wszystkim z zakresu spraw związanych z książką. W "Przewodniku Bibliograficznym" znajdujemy w kronice wiadomości o pracownikach książki, notatki o bibliotekach, czytelniach, księgarniach, recenzje bardziej wartościowych wydawnictw, opisy ciekawych rękopisów i dawnych druków, informacje o zamierzonych publikacjach itp. Podobnie "Wiadomości Bibliograficzne Warszawskie" prowadziły kronikę, w której zamieszczano opisy bibliotek polskich, statystykę dotyczącą księgarstwa, ruchu wydawniczego i bibliografii, informacje o nowościach literackich wydanych poza zaborem rosyjskim, sprawozdania z postępu prac na polu bibliografii, drukarstwa i bibliotekarstwa, wiadomości o konkursach literackich, życiorysy i nekrologi osób związanych z książką i wiele innych materiałów. Także w "Książce" mamy bogatą kronikę życia literackiego i księgarskiego, życiorysy osób zasłużonych dla literatury i księgarstwa oraz artykuły dotyczące ważniejszych spraw i potrzeb literatury. Trzynasty numer "Książki" z 1903 r. /dodatkowy/ zawiera obszerne artykuły poświęcone ogólnemu przeglądowi piśmiennictwa za ostatnie trzy lata, w układzie według dziedzin wiedzy. "Przegląd Bibliograficzny" podawał w kronice rozporządzenia urzędowe odnoszące się do prasy i druku, wiadomości ze świata księgarskiego, informacje o ruchu naukowym i literackim, nekrologi zmarłych autorów i wydawców. Na uwagę zasługuje ponadto dział korespondencji z publicznością, w którym udzielano informacji w zakresie ruchu wydawniczego i zamieszczano wypowiedzi czytelników w sprawie zamierzonych publikacji, potrzeb czytelnictwa itp. W 1913 r. zaczęto podawać także informacje o większych zbiorach bibliotecznych.

W czasopismach bibliograficznych, poza materiałem kronikarskim, zamieszczano również artykuły z zakresu drukarstwa i księgarstwa, bibliografii, bibliotekarstwa i czytelnictwa, ukazujące stan organizacji, potrzeby i przemiany w tych dziedzinach działalności. I wreszcie, dla ścisłości należy odnotować, że znajdujemy tu także dość liczne ogłoszenia księgarskie, głównie o charakterze reklamowym.

Materiały niebibliograficzne zawarte w bieżących bibliografiach są oczywiście cenne, ale zasadniczą wartość dla badań posiadają wykazy piśmiennictwa. Analiza tych wykazów może być wielostronna, przeprowadzona z różnych punktów widzenia. W oparciu o spisy bibliograficzne możemy otrzymać odpowiedź na pytanie, jaki był rozwój ilościowy polskiej produkcji wydawniczej w danym okresie, jakie było jej rozmieszczenie, kto wydawał książki i jaki był udział poszczególnych wydawców w produkcji ogólnokrajowej. Analiza treściowa pozwala ukazać związki między rozwojem nauk a rozwojem piśmiennictwa, odpowiedzieć na pytanie co było przedmiotem działalności wydawniczej i w jaki sposób ta działalność zaspokajała potrzeby społeczeństwa. Wykazy bibliograficzne umożliwiają także ustalenie repertuaru wydawniczego poszczególnych firm wydawniczych, co jest punktem wyjściowym dla badań nad ich historią i znaczeniem. Możliwości wykorzystania materiałów bibliograficznych są rozległe i w znacznym stopniu zależą od inwencji badacza w zakresie stawiania pytań.

Ogromny rozwój czasopiśmiennictwa, jaki nastąpił w ostatnim trzdziestolecu XIX w. wyrażał się m.in. w powstaniu licznych czasopism specjalnych obsługujących różne dziedziny życia. Zwłaszcza dla rozwijającego się przemysłu wydawanie czasopism fachowych stało się jednym z podstawowych warunków zapewnienia należytej informacji naukowej i technicznej.

Jedną z dziedzin przemysłu, która uzyskała w tym okresie własne czasopisma zawodowe było drukarstwo. Tak więc, pierwszymi zawodowymi czasopismami w dziedzinie działalności związanej z produkcją i rozpowszechnianiem książki stały się czasopisma drukarskie. Najwcześniej zaczęto je wydawać we Lwowie, później w Warszawie, w Krakowie, a nawet w Przemyśle. Z małymi wyjątkami były to efemerydy, w najlepszym razie utrzymujące się przez parę lat. Ciągłe ponawiane próby wznowienia fachowego czasopiśmiennictwa dla drukarzy, podejmowane przeważnie przez działaczy związkowych świadczą o zrozumieniu potrzeby posiadania takich czasopism, a krótkotrwałe ich istnienie jest dowodem braku szerszego poparcia dla tych inicjatyw przez środowisko drukarskie. Pierwszym czasopismem poświęconym sprawom drukarstwa była "Czcionka" wydawana we Lwowie w latach 1872-1876. Następnie w XIX w. wychodziły: "Praca" /Lwów 1878 r./, "Z Dziedziny Sztuki Drukarskiej" /Warszawa 1878-1879, dod. do "Gazety Przemysłowo-Rzemieślniczej"/, "Naprzód" /Lwów ok. 1880 r./, "Budzik" /Kraków 1883 r./, "Przewodnik dla Spraw Dru-

karsko-Litograficznych" /Lwów 1889-1891/, "Ognisko" /Lwów przed 1895 r./, "Ognisko. Czasopismo dla spraw drukarskich i pokrewnych zawodów" /Lwów 1895-1932/, "Drukarz i Księgarz" /Warszawa 1897-1901/ oraz "Przegląd Drukarski" /Przemyśl 1898-1899/. O niektórych dziewiętnastowiecznych czasopismach drukarskich pisali A. Kłossowski¹⁵ i H. Tadeusiewicz¹⁶, charakteryzując ich zawartość treściową. Przeglądu czasopism drukarzy warszawskich dokonał St. Cieplowski¹⁷.

Na początku XX w. sytuacja przedstawia się podobnie. Pojawiają się coraz to nowe tytuły czasopism przeznaczonych dla drukarzy, ale przeważnie nie utrzymują się długo. Z ważniejszych można wymienić: "Przegląd Drukarski"¹⁸ /Lwów 1901 r./, "Poradnik Graficzny" /Kraków 1905-1906/, "Grafika" /Warszawa 1906 r./, "Wiadomości Graficzne" /Warszawa 1908-1939/.

Czasopisma drukarskie w większości przypadków obejmowały nie tylko problematykę ściśle dotyczącą drukarstwa, lecz także sprawy zawodów pokrewnych, jak giserstwo, litografia, cynkografia, fotografia, rytownictwo, introligatorstwo itp. Chociaż opracowywane były na różnym poziomie, dają nam dość szeroki przegląd problemów nurtujących ówczesne drukarstwo. Na plan pierwszy wysuwają się zagadnienia informacji o postępie technicznym w drukarstwie, problem podniesienia poziomu oświaty ogólnej i wykształcenia zawodowego drukarzy, sprawy socjalne środowiska drukarskiego i działalności stowarzyszeń drukarskich. Ponadto podawano wiadomości o różnych drukarniach polskich, charakterystyki ich działalności, rozporządzenia urzędowe i przepisy cenzuralne w zakresie druku, nekrologi itp. Godne odnotowania jest dążenie do stworzenia polskiego słownictwa zawodowego i propagowanie go właśnie za pośrednictwem fachowych czasopism.

Księgarze jako grupa zawodowa powołali do życia własne czasopismo dopiero na początku XX w. Jednak potrzeba posiadania czasopisma, które mogłoby służyć informacji i wymianie myśli w dziedzinie działalności księgarskiej, odczuwana była dużo wcześniej. Świadczą o tym próby wprowadzania wyodrębnionej tematyki księgarskiej do czasopism zajmujących się problematyką pokrewną, a wydawanych przez księgarzy. Przykładem może być "Warszawski Rocznik Literacki, poświęcony literaturze, oświacie, bibliografii i księgarstwu" wydawany w Warszawie w latach 1871-1880 przez St. Czarnowskiego. Każdy rocznik tego czasopisma składa się z trzech zasadniczych działów: literackiego, bibliograficznego i księgars-

kiego. Dwa pierwsze działy zawierają przeglądy ważniejszych gałęzi piśmiennictwa oraz spisy publikacji ogłoszonych drukiem w poprzednim roku, co nadaje wydawnictwu charakter czasopisma bibliograficznego. Sprawy oświaty zawarte są w dziale literackim lub bywają wyodrębnione w oddzielny dział i obejmują towarzystwa naukowe, uniwersytety i akademie, szkoły, biblioteki, czytelnice, archiwa i muzea. "Warszawski Kocznik Literacki" jest cennym źródłem dla historyka książki, a przede wszystkim z tego względu, że w pierwszych pięciu rocznikach podaje obszerne spisy ówczesnych bibliotek i księgarń. Wykazy bibliotek są bardzo obszerne i obejmują biblioteki polskie we wszystkich zaborach. O ważniejszych bibliotekach podawane są szczegółowe wiadomości. Spisy księgarń wypełniają prawie w całości dział poświęcony księgarstwu. Wyliczone są tu w układzie topograficznym ważniejsze księgarnie działające w "Cesarstwie i Królestwie Polskim, Austrii, Królestwie Pruskim i główniejszych stolicach Europy". Poza tym zamieszczano kronikę księgarską, życiorysy wybitniejszych księgarzy i nekrologi osób zasłużonych dla nauki i literatury.

Kontynuacją "Warszawskiego Rocznika Literackiego" i podobny do niego zarówno w układzie, jak i w treści był "Kalendarz Księgarsko-Literacki" /Warszawa 1891-1894/, redagowany także przez Czarnowskiego, a omówiony w ustępie dotyczącym kalendarzy.

W latach 1897-1901, w wydawanym w Warszawie "Drukarzu i Księgarzu", piśmie poświęconym drukarstwu, księgarstwu i sprawom z nimi związek mającymi również zamierzano zająć się m.in. zagadnieniami księgarstwa, ale zapowiadany bogaty program nie znalazł pełnego odbicia w realizacji czasopisma.

Warto jeszcze wspomnieć, że we Lwowie, w 1907 r. pojawiło się czasopismo, które miało pośredniczyć między handlem księgarskim i antykwarycznym a światem zbieraczy. Był to "Pośrednik Antykwarski, czasopismo fachowe dla zbieraczy, bibliotek prywatnych i publicznych, księgarzy i antykwarzy" wydawany przez J. Tuleję. Ukazały się tylko cztery numery tego czasopisma, ale wymieniono w nich znaczniejsze zbiory biblioteczne i prywatne, podano adresy zbieraczy książek oraz zarejestrowano szereg katalogów księgarskich, antykwarycznych i aukcyjnych tak polskich, jak i obcych, zawierających polonica.

Pierwsze właściwe czasopismo zawodowe księgarskie zaczęto wydawać w Warszawie w 1910 r. Był nim "Przegląd Księgarski. Dwutygodnik poświęcony sprawom księgarskim. Organ Związku Księgarzy

Polskich" /1910-1950/. W ciągu wielu lat istnienia "Przegląd" przechodził różne ewolucje. Niezależnie jednak od koncepcji programowych, odzwierciedlał stan ówczesnego księgarstwa i nurtujące go problemy. Ogromna różnorodność podawanych informacji sprawia, że materiał zawarty w "Przeglądzie" jest bardzo cenny dla badacza historii księgarstwa i działalności organizacji zawodowych księgarskich w Polsce.

W 1913 r. w Krakowie podjęto próbę wydawania jeszcze jednego czasopisma księgarskiego pt. "Księgarz", które okazało się efemerydą i wyszło tylko w dwóch zeszytach.

Na początku XX w. własne czasopismo uzyskało także środowisko bibliotekarskie. W latach 1908-1909 Towarzystwo Biblioteki Publicznej w Warszawie wydawało "Przegląd Biblioteczny" poświęcony bibliotekoznawstwu, bibliotekarstwu i bibliografii. Problematyka bibliotekoznawcza jest tu rozumiana dość szeroko i obejmuje zagadnienia działalności i organizacji bibliotekarstwa współczesnego historię bibliotek i drukarstwa, bibliofilstwo i bibliografię. Poza obszernymi artykułami, czasopismo zawiera recenzje prac z dziedziny bibliotekoznawstwa, zestawienia bibliograficzne literatury z zakresu wiedzy o książce, sprawozdania z posiedzeń bibliotekarzy, wiadomości kronikarskie, materiały biograficzne itp.

W 1910 r. pojawiło się pierwsze czasopismo przeznaczone dla miłośników książek. Był to "Przewodnik Antykwarski. Dwutygodnik dla bibliofilów i zbieraczy poświęcony bibliografii oraz miłośnictwu książek i zabytków sztuki i kultury", wydawany przez M. Rulikowskiego w Warszawie. Podawał wiadomości dotyczące ruchu bibliofilskiego w kraju i za granicą, ogłoszenia kolekcjonerskie oraz spisy katalogów antykwarskich. Wobec braku poparcia ze strony środowiska bibliofilów ukazało się zaledwie 12 numerów "Przewodnika".

W 1917 r. podjęto nową próbę wydawania czasopisma bibliofilskiego, tym razem we Lwowie. Nakładem Fr. Biesiadeckiego zaczął ukazywać się "Exlibris. Pismo poświęcone bibliofilstwu polskiemu" /1917-1925/. Poza informacjami ściśle bibliofilskimi "Exlibris" zawiera liczne artykuły z zakresu historii książki polskiej, opracowane na wysokim poziomie naukowym oraz materiały źródłowe z zakresu księgoznawstwa¹⁹.

Na zakończenie przeglądu pierwszych polskich czasopism księgoznawczych, z punktu widzenia materiałów źródłowych w nich zawar-

tych, należy wspomnieć o jeszcze jednym czasopiśmie, chociaż ma ono zupełnie inny charakter niż wyżej wymienione. Jest to "Rocznik Naukowo-Literacko-Artystyczny /Encyklopedyczny/" wydany w Warszawie w 1905 r. przez Wł. Okręta. "Rocznik" Okręta jest wydawnictwem biograficznym, zawierającym dane o współczesnych przedstawicielach polskiej nauki, literatury i sztuki. Z tego względu może być oczywiście przydatny i dla historyka książki. Ale poza tym, zamieszczono w nim dwa zestawienia o wartości źródłowej dla badań księgoznawczych: 1/ wykaz polskich archiwów, bibliotek, muzeów, zbiorów i zbieraczy, w układzie według miejscowości, opracowany przez H. Wildera i 2/ spis księgarń, wydawców, antykwarni, składów nut i dzieł sztuki, agentur księgarskich oraz biur dzienników i ogłoszeń, zestawiony przez S.F. Ręczyńskiego, a obejmujący placówki polskie, gdziekolwiek bądź istniejące. Znajdujemy tu także spis czasopism polskich oraz instytucji literackich.

Tematyka księgoznawcza w polskich czasopismach ogólnych XIX i początku XX w. jest bardzo rozproszona. Także pierwsze czasopisma specjalne założone przez środowiska zawodowo związane z książką charakteryzowały się słabym wyodrębnieniem zakresów poszczególnych dyscyplin księgoznawczych i były konglomeratem różnych treści. Ich efemeryczny charakter sprawia, że zawarte w nich materiały są fragmentaryczne, co utrudnia analizę faktów i zjawisk zachodzących w dłuższych okresach. Czasopiśmiennictwo zawodowe stanowi przedmiot badań sam w sobie. Narodziny, rozwój, kształtowanie się problematyki polskich czasopism poświęconych różnym dziedzinom działalności z książką jest interesującym tematem docieków historycznych.

Polskie kalendarze w XIX w. przeżywały swój niezwykle rozwój. Były wydawnictwami bardzo popularnymi, szeroko rozpowszechnionymi, wydawanymi w licznych odmianach, zależnie od mody i przeznaczenia czytelniczego. Dziś są cennym dokumentem tamtej epoki, gdyż wszechstronnie odzwierciedlają życie społeczne i kulturalne narodu, stanowiąc nieraz jedyne źródło wiadomości odnoszących się do tych dziedzin życia. Omówieniu polskich kalendarzy dziewiętnastowiecznych obszerną pracą poświęciła I. Turowska-Barowa²⁰. autorka przedstawia w niej genezę i rozwój historyczny kalendarza, podaje polską literaturę odnoszącą się do kalendarzy, następnie omawia ważniejsze kalendarze i wskazuje na ich zawartość treściową.

Wydawcami kalendarzy były firmy drukarskie, księgarskie i wydawnicze, redakcje czasopism oraz różne organizacje i stowarzy-

szenia, zarówno świeckie, jak i religijne. Wysokie nakłady i stosunkowo niska cena wpływały dodatnio na rozprzestrzenienie kalendarzy. Niektóre z nich zdobyły ogromną popularność i ukazywały się nieprzerwanie przez długie lata.

Tytuły poszczególnych kalendarzy i ich zawartość treściowa ulegały zmianom. Jednakże zasadnicza struktura kalendarza jako określonego typu wydawnictwa była zazwyczaj taka sama i obejmowała trzy części: kalendarium, część informacyjną i część naukowo-literacką. W części informacyjnej poza wykazem jarmarków, opłat pocztowych, rozkładów jazdy itp. znajdujemy spisy osób według wykonywanych zawodów /m.in. wydawców i księgarzy/, adresy różnych instytucji, dane statystyczne, taryfy domów, ogłoszenia księgarskie i kronikę wydarzeń lokalnych, a więc materiały, które mogą być przydatne dla historyka książki. Część naukowo-literacka zawiera zwykle artykuły z różnych dziedzin wiedzy /m.in. o treści księgoznawczej/, wykazy bibliograficzne książek i czasopism, życiorysy /także pracowników książki/, nekrologi i utwory literackie.

Dla lepszej charakterystyki zawartości treściowej kalendarzy, z punktu widzenia potrzeb księgoznawstwa, warto może przyjrzeć się bliżej niektórym spośród nich. Jednym z bardziej popularnych kalendarzy warszawskich był "Kalendarz Ilustrowany" wydawany przez firmę drukarską Jana Jaworskiego w latach 1845-1877. Znajdujemy w nim informacje o zakładach naukowych, o zbiorach, o czytelniach, o nowościach wydawniczych, przeglądy literatury polskiej i obcej, życiorysy uczonych, pisarzy, artystów /zmarłych i żyjących/, ogłoszenia księgarskie firm warszawskich i z innych miast. W roczniku na rok 1876 W. Korotyński zamieścił artykuł o J. Jaworskim i jego firmie napisany w związku ze śmiercią Jaworskiego w 1875 r., wraz z fotografią.

Innym kalendarzem bardzo znanym nie tylko w Warszawie, ale na całym obszarze ziem polskich był "Kalendarz Warszawski Popularno-Naukowy" Józefa Ungra, księgarza i drukarza. Sam J. Unger wydawał swój kalendarz w latach 1846-1875, a po śmierci Ungra kontynuowali wydawnictwo spadkobiercy aż do 1915 r. W Kalendarzu tym zamieszczano m.in. artykuły z dziedzin wiedzy związanych z książką, zesławienia bibliograficzne książek na różne tematy, poradniki literackie dla dzieci i młodzieży, wykazy wydawnictw periodycznych /w tym także seryjnych/ wychodzących w Warszawie i na prowincji, spisy produkcji piśmienniczej za ubiegły rok, życio-

rysy redaktorów, wydawców, literatów, ilustratorów, bibliotekarzy i bibliografów, wykazy bibliotek, czytelń bezpłatnych WTD, warszawskich czytelń prywatnych, a ponadto ogłoszenia księgarzy, wydawców, antykwariuszy, introligatorów, litografów, drukarzy, cynkografów, giserów. Kalendarz na rok 1875 zawiera artykuł pośmiertny o Józefie Ungerze i jego podobiznę.

Z krakowskich kalendarzy wielką popularnością cieszył się "Kalendarz Astronomiczno-Gospodarski i Domowy" Józefa Czecha, ukazujący się w latach 1832-1917. Główną jego tematykę stanowiły sprawy związane z Krakowem i okolicami. Poza wiadomościami z historii Krakowa i opisami zabytków spotykamy tu biografie osób zasłużonych dla miasta, wspomnienia, ogłoszenia księgarskie, taryfy domów itp. W 1877 r. zamieszczono obszerny artykuł poświęcony działalności księgarskiej i drukarskiej J. Czecha w związku z jego śmiercią.

Wspomniane kalendarze mają charakter ogólny. Natomiast pod koniec XIX w. spotykamy także coraz liczniejsze kalendarze specjalne przeznaczone dla określonych grup zawodowych. Próbę wydawania własnego kalendarza podjęli także księgarze. Był to "Kalendarz Księgarsko-Literacki" wydawany w Warszawie nakładem księgarni G. Centnerszvera, pod redakcją St. Czarnowskiego. Ukazywał się krótko, w latach 1891-1894, po czym został zaniechany przypuszczalnie z powodu małego zainteresowania tym wydawnictwem. Poza kalendarium zawiera dwa działy: literacko-bibliograficzny i księgarsko-adresowy. W dziale pierwszym, obok artykułu wstępnego, znajdujemy następujące wykazy: katalog książek polskich wydanych w poprzednim roku we wszystkich zaborach, katalog czasopism polskich, które można było zaprenumerować w Warszawie i na prowincji wraz z podaniem warunków prenumeraty, indeks rzeczowy książek i czasopism objętych katalogami w latach poprzednich, zestawienie statystyczne tychże według dziedzin wiedzy, dane liczbowe odnoszące się do produkcji wydawniczej w guberniach Królestwa Polskiego za rok 1893 oraz omówienie tych danych. Dział drugi wypełniają obszerne spisy firm księgarskich i wydawniczych podane w układzie alfabetycznym lub topograficznym. Zasięg terytorialny spisów jest różny. Najpełniejszy spis obejmuje ziemie polskie wszystkich zaborów, uwzględniając nawet małe miejscowości. Inne spisy wykazują firmy działające w Królestwie Polskim lub tylko w Warszawie. Poza nazwą firmy podany jest rok jej założenia, rodzaj działalności, przedstawicielstwa, komitenci itp. W jednym z roczników "Kalendarza"

mamy ponadto wykaz drukarń należących do Zgromadzenia Drukarzy w Warszawie, wyliczenie niektórych bibliotek i czytelni warszawskich. Oczywiście całości dopełniają ogłoszenia księgarskie, niezbyt zresztą liczne.

Inną próbą publikowania kalendarza zawodowego był "Kalendarz Drukarski" na rok 1901, wydany w Krakowie przez Wł. Teodorczuka, wybitnego krakowskiego drukarza. Poświęcony całkowicie sprawom techniki drukarskiej ma charakter niemal podręcznika drukarstwa.

Na uwagę zasługuje jeszcze "Kalendarz Akademicki" na rok 1896, wydany we Lwowie nakładem Z. Golloba, a to z tego względu, że podaje niezbędne informacje o szkołach wyższych i o bibliotekach na terenie Galicji i Austrii.

Materiał zawarty w kalendarzach ma wartość w badaniu różnych dziedzin życia. Szczególne jednak znaczenie ma dla historyka nauki i kultury. Historykowi książki kalendarze dostarczają wiadomości o zakładach wytwarzających i rozpowszechniających druki, o osobach zawodowc związanych z książką, o piśmiennictwie, o drogach kolportażu, o formach upowszechniania czytelnictwa, o księgozbiorach itp. Dla badań nad historią literatury i czytelnictwa interesującym problemem jest ogromna poczytność kalendarzy, zwłaszcza wśród niższych warstw społecznych, którym kalendarze dostarczały podstawowej lektury. W odcinkach literackich publikowanych w kalendarzach znajdujemy dość liczne pierwodruki, utwory znane i uznane, ale też sporo literatury drugorzędnej, która nie wytrzymała próby czasu. Duża rola kalendarzy w popularyzacji literatury pięknej wydaje się jednak niewątpliwa.

Na zakończenie uwag o kalendarzach należy jeszcze nadmienić, że zawierają one dość bogaty materiał ilustracyjny.

Obfitym materiałem źródłowym, trudnym do zebrania, lecz dostarczającym wiadomości często niemożliwych do uzyskania gdzie indziej są wszelkiego rodzaju informatory, przeznaczone do bieżącego użytku, wydawane okresowo i ciągle aktualizowane. Wielka różnorodność tych wydawnictw nie pozwala na szczegółowe ich przedstawienie. Wydaje się jednak słuszne wskazać choćby na pewne rodzaje informatorów, które mogą być bardzo przydatne w dociekaniach nad dziejami polskiej książki. Przede wszystkim należy tu wymienić: przewodniki turystyczne po dużych miastach, książki informacyjno-adresowe ogólne, informatory gospodarcze oraz zestawienia statystyczne.

Przewodniki turystyczne, dość liczne od drugiej ćwierci XIX w., przedstawiają krótko historię miasta, jego zabytki oraz instytucje i zakłady użyteczności publicznej związane z różnymi dziedzinami życia. Oprócz wiadomości historycznych i handlowo-gospodarczych podają informacje o stanie kultury i nauki w poszczególnych miastach. Składają się przeważnie z części opisowej i części informacyjnej. Z punktu widzenia zainteresowań księgoznawczych przede wszystkim należy zwrócić uwagę na znajdujące się w przewodnikach wykazy drukarni /i innych zakładów związanych z produkcją książki/, księgarń, bibliotek, czytelni i wypożyczalni książek. Szczególnie wiele interesujących danych spotykamy na temat księgozbiorów bibliotecznych. Są tu wymieniane biblioteki o charakterze naukowym /publiczne i prywatne/, biblioteki należące do różnych organizacji społecznych i grup wyznaniowych, czytelnie i wypożyczalnie prowadzone zarówno siłami społecznymi, jak i przez osoby prywatne w celach dochodowych. Informacje dotyczące księgozbiorów obejmują takie dane jak: krótka historia, nazwisko /lub nazwa/ właściciela, adres, godziny otwarcia, stan liczbowy zbiorów, charakter zbiorów, zasady udostępniania, nazwiska bibliotekarzy, osób zarządzających, liczba czytelników, wypożyczeń itp. Uzupełnienie wiadomości zawartych w tekście stanowią często ryciny i plany miast z reguły towarzyszące przewodnikom. Oczywiście nie wszystkie przewodniki w jednakowej mierze i z jednakową szczegółowością traktują sprawy książki. Większość z nich zawiera jednak wiele cennego materiału²¹.

Książki informacyjno-adresowe są to publikacje zawierające spisy urzędów, instytucji, firm, osób, ulic, domów itp. znajdujących się w danej miejscowości lub na danym terenie. Zakres tematyczny tych publikacji jest bardzo szeroki. Spisy obejmują przede wszystkim adresy mieszkańców, instytucji państwowych i społecznych, zakładów handlowych, przemysłowych i rzemieślniczych, ułożone według branż. Oprócz tego, zamieszczano takie wykazy jak kalendarium, kolejowe rozkłady jazdy, taryfy pocztowe i taryfy domów. Na te ostatnie warto zwrócić uwagę. Były to spisy domów sporządzone według numerów hipotek lub według ulic wraz z podaniem nazwiska właściciela posesji, co pozwala trafić do akt hipotecznych, które z kolei mogą być wykorzystane przy odtwarzaniu dziejów firm drukarskich czy księgarskich. Taryfy domów ogłaszano też w kalendarzach oraz publikowano je jako wydawnictwa samoistne. Przykładem książek informacyjno-adresowych mogą być informatory wydawane w Warsza-

wie przez W. Dzierżanowskiego czy też A. Wiśniakowskiego. Charakterystyczne długie tytuły wyjaśniają dokładnie zawartość książki²².

Pod koniec XIX w., w związku z coraz bardziej intensywnym rozwojem przemysłu pojawiają się książki informacyjno-adresowe, które specjalizują się w podawaniu informacji z różnych dziedzin życia gospodarczego, aby dać możliwie pełny jego obraz. Wydawnictwa te mają charakter informatorów gospodarczych, obejmujących handel, przemysł i rzemiosło. M.in. znajdujemy w nich wiele wiadomości na temat przemysłu poligraficznego i rzemiosł związanych z produkcją książki. Do bardziej znanych informatorów tego typu należy "Warszawski Rocznik Adresowy" wydawany przez W. Rafalskiego²³. Informatory gospodarcze dostarczają głównie danych dotyczących stanu ekonomicznego drukarstwa i dziedzin pokrewnych (papiernictwo i odlewnictwo czcionek/. Określają wyposażenie techniczne zakładów, podają wartości urządzeń, rozmiary produkcji, obroty roczne, stan zatrudnienia i wysokość płac. Badanie działalności dziewiętnastowiecznych zakładów przemysłowych wchodzi w zakres zainteresowań historii gospodarczej. Jednak ze względu na swoisty towar jakim jest książka, te dziedziny działalności przemysłowej, które wiążą się z jej wytwarzaniem interesują także historyka książki. Poza danymi odnoszącymi się do przemysłu poligraficznego informatory i książki adresowe zawierają szereg danych na temat handlu księgarskiego, cechów i stowarzyszeń zawodowych skupiających introligatorów i drukarzy. Natomiast jeśli chodzi o biblioteki, to poza ich wykazem i adresami podawanymi w książkach informacyjno-adresowych rzadko znajdujemy dokładniejsze informacje. We wszystkich omówionych wyżej informatorach spotykamy bardzo liczne ogłoszenia, a nawet katalogi księgarskie.

Odrębną grupę wśród wydawnictw o charakterze informacyjnym stanowią opracowania statystyczne obejmujące różnorodne dziedziny życia społecznego. Najczęściej zawierają one statystyki ludności, rolnictwa i przemysłu, w tym także przemysłu poligraficznego²⁴. M.in. podają zestawienia liczbowe drukarzy, litografów, giserów, introligatorów, księgarzy oraz zakładów przemysłowo-handlowych związanych z książką, zatrudnionych w nich pracowników itp., a więc w znacznej mierze pokrywają się tematycznie z materiałem ogłaszalnym w informatorach gospodarczych. Sprawy kultury i nauki w opracowaniach statystycznych uwzględniane są w mniejszym stopniu, tym niemniej znajdujemy tu także dane dotyczące zakładów nau-

kowych, szkół, bibliotek muzeów oraz ruchu wydawniczego w zakresie książek i czasopism²⁵. Można jeszcze wskazać na opracowania mające charakter monografii poszczególnych miast. Zawierają one m.in. wyliczenie i opisy różnych instytucji służących kulturze /w tym drukarń, księgarń, bibliotek/ oraz dane liczbowe, często bardzo wyczerpujące, odnoszące się do spraw kultury²⁶.

Materiały zawarte w przedstawionych powyżej informatorach odznaczają się wprawdzie ogromną różnorodnością i bogactwem treści, ale jednocześnie są fragmentaryczne i rzadko obejmują dłuższe okresy czasu. Niewątpliwa ich wartość polega przede wszystkim na tym, że są nieraz jedynym źródłem interesujących nas wiadomości i to spisanych "na gorąco". Na uwagę zasługują jeszcze z tego względu, że trudno je będzie objąć rejestracją bibliograficzną opracowaną w przyszłości dla potrzeb badań księgoznawczych, a więc łatwo mogą pozostać niezauważone i nie wykorzystane.

Mówiąc o źródłach do badań nad dziejami polskiej książki, nie można nie przypomnieć narodowej bibliografii retrospektywnej stworzonej przez Estreicherów. Bez tego monumentalnego dzieła nie podobna wyobrazić sobie studiów nad dawną produkcją piśmienniczą, instytucjami wydawniczymi, drukarstwem i księgarstwem.

Bibliografia Estreicherów nie obejmuje całego interesującego nas okresu, gdyż kończy się na roku 1900. Zestawienia druków dziewiętnastowiecznych w układzie abecedowym zawiera część pierwsza "Bibliografii polskiej" t. 1-7 /lata 1800-1880/ oraz część czwarta, o odrębnej numeracji tomów 1-4 /lata 1881-1900/. Zapoczątkowane w 1959 r. nowe wydanie scalone i uzupełnionej "Bibliografii polskiej XIX stulecia" obejmuje znacznie bogatszy materiał niż ten, jaki mieścił się w dawnych częściach pierwszej i czwartej. Dotychczas jednak ukazało się dopiero 10 tomów tego dzieła do litery H, a więc przy poszukiwaniach na dalsze litery alfabetu nadal korzysta się z wydania starego. Chronologiczne zestawienia druków XIX w. podają tomy 10 i 11 w części drugiej "Bibliografii" obejmujące okres od 1800 do 1889 r. Ostatnie pięciolecie XVIII w., w układzie abecedowym mieści się w części trzeciej, rejestrującej piśmiennictwo wieków XV-XVIII, a w układzie chronologicznym w t. 9, w części drugiej /lata 1700-1799/.

Poza zasadniczym zrębem bibliografii na szczególną uwagę historyka książki zasługują niektóre zestawienia specjalne. Należy tu wymienić przede wszystkim spis czasopisu podany pod hasłem zbiorczym "czasopisma" w t. 1 i 6 części pierwszej, zestawiający

wszystkie czasopisma polskie i wydawnictwa zbiorowe od czasów najdawniejszych do 1881 r. w wydaniu starym, a do 1900 r. w wydaniu nowym. Następnie - spis katalogów księgarskich i bibliotecznych zamieszczony w starym wydaniu także w części pierwszej na początku t. 1, obejmujący ok. 1000 pozycji, pominięty w reedycji. Ponadto w t. 8 w części drugiej znajduje się spis drukarzy działających w Polsce od początku do 1800 r. W zupełnie luźnym związku z głównym dziełem pozostaje zeszyt dodatkowy "Bibliografii polskiej XIX stulecia", wydany w 1873 r. z okazji wystawy wiedeńskiej, w którym oprócz wykazu 3000 druków polskich, mającego unaoocnić ruch naukowy i literacki w Galicji w latach 1871-1872, K. Estreicher zamieścił sprawozdania z działalności kilku księgarzy galicyjskich.

"Bibliografia polska" ogromnie ułatwia pracę historykowi upraszczając poszukiwania. Trzeba jednak pamiętać, że poszczególne tomy zaopatrzone są w liczne dodatki, sprostowania i uzupełnienia. Dla właściwego wykorzystania materiałów zawartych w "Bibliografii" konieczna jest także znajomość głównych zasad organizacji warsztatu bibliograficznego jej twórców. Liczne prace o "Bibliografii polskiej" podają szczegółowe informacje o zawartości poszczególnych części, charakterystykę zastosowanej metody opisu i układu oraz ocenę wartości naukowej dzieła.

Z punktu widzenia potrzeb księgoznawstwa możliwości badawcze jakie daje "Bibliografia" są olbrzymie. Obejmują one wiele zagadnień, które można rozpatrywać w oparciu o specyficzny materiał badawczy, jakim są spisy bibliograficzne. Kierunki penetracji takich spisów przykładowo zostały wskazane w ustępie dotyczącym czasopism bibliograficznych. Wartość "Bibliografii polskiej" dodatkowo podnosi fakt, że zawarte w niej wykazy piśmiennictwa zestawione są w dwóch ciągach - abecedowym i chronologicznym. Ciąg abecedowy, gdzie punktem wyjścia jest autor i jego dzieło umożliwia badania przede wszystkim nad historią piśmiennictwa. Ciąg chronologiczny pozwala natomiast na uchwycenie rozwoju piśmiennictwa w aspekcie ilościowym i ułatwia analizę zjawisk w zakresie działalności wydawniczej społeczeństwa. Ponadto zebrany materiał bibliograficzny wzbogacają adnotacje, szczególnie obfite i obszerne w części trzeciej, ale spotykane także już w części pierwszej, obejmującej XIX w. Dotyczą one głównie strony wydawniczo-formalnej druków lub ich treści. Znaczenie "Bibliografii polskiej" w badaniach nad dziejami kultury narodowej jest tak wielkie, że trudno je przecenić.

Materiałem, który w znacznym stopniu może poszerzyć naszą wiedzę księgoznawczą o wieku XIX są wszelkiego rodzaju druki wyprodukowane w tym okresie. W dotychczasowych badaniach nad historią książki doceniano wartość źródłową druków jako wytworów sztuki typograficznej, przede wszystkim w odniesieniu do w. XV-XVIII, a nie dostrzegano podobnych możliwości badawczych w zakresie książki nowszej. Wzrastające w ostatnich latach zainteresowanie dziejami książki polskiej w okresie niewoli sprawiło, że zwrócono uwagę na wydawnictwa dziewiętnastowieczne jako na odrębny przedmiot badań księgoznawczych. Zakres tematyczny tych badań wnikliwie i wyczerpująco przedstawiła E. Słodkowska²⁷, wskazując na pewne grupy zagadnień specyficznych dla omawianego okresu.

Analiza druków XIX w. może przynieść odpowiedź na pytania o ogólny wygląd książki, np. jaka była jej postać zewnętrzna, kształt typograficzny, kompozycja edytorska, jakie rodzaje papieru stosowano albo jaki zawierała materiał ilustracyjny. Można też rozpatrywać wydawnictwa z punktu widzenia nowych i charakterystycznych dla XIX w. typów, wyodrębnionych ze względu na formę wydawniczą lub formę piśmienniczą, ewentualnie ze względu na przeznaczenie czytelnicze. Bardziej szczegółowe badania mogą wyjaśnić kwestie bezprawnych przedruków, pomóc w ustaleniu wydań tytułowych, wydań o treści zniekształconej przez cenzurę, różnych wariantów tego samego wydania, co może być interesujące nie tylko dla historyka książki, ale i dla historyka piśmiennictwa. W wydawnictwach warto też zwrócić uwagę na towarzyszące im teksty dodatkowe, nie związane treściowo z tekstem zasadniczym, jak np. noty wydawców, spisy imienne prenumeratorów dzieł, na które ogłoszono przedpłaty, czy ogłoszenia księgarskie. Przebadanie pod tym kątem zachowanego zasobu druków XIX-wiecznych może ujawnić wiele interesujących spraw trudnych dziś do przewidzenia a priori.

W ostatnich latach coraz bardziej widoczna jest tendencja do uwzględniania w badaniach nad historią książki nie tylko jej kształtu formalnego, spraw związanych z produkcją i rozpowszechnianiem, ale także jej treści i funkcji społecznej. Zgodnie z tą tendencją charakterystyka repertuaru wydawniczego w coraz większym stopniu będzie musiała obejmować zawartość treściową druków, co podniesie jeszcze ich rangę jako źródeł.

Odrębną grupę wśród wydawnictw XIX w. stanowią dzieła zawierające całkowicie treści bibliologiczne. Piśmiennictwo księgoznawcze tego okresu jest dość obfite i różnorodne, a jego wartość

źródłową można rozpatrywać w dwóch zasadniczych płaszczyznach: po pierwsze jest ono świadectwem kształtowania się nowej dyscypliny naukowej, po drugie zawiera konkretny materiał informacyjny. O rozwoju myśli bibliologicznej świadczą głównie powstałe w XIX w. opracowania z zakresu dziejów drukarstwa i bibliotek, rozprawy teoretyczne o istocie "bibliografii", dzieła bibliograficzne /jak np. J.S. Bandtkiego, J. Lelewela, F. Bentkowskiego, A. Jochera, K. Estreichera/. Informacji o stanie drukarń, księgarń czy bibliotek dostarczają przede wszystkim prace, których autorzy dążyli do zebrania danych o współczesnych im tego typu placówkach, po czym publikowali ich wykazy, dodając nieraz własne uwagi krytyczne /np. Sz. Bednarski, F. Walczakiewicz, Ż. Wywialkowski, L. Królikowski, Fr. Radziszewski, A. Sozański/. Także wszelkie opracowania o drukarstwie czy księgarstwie dziewiętnastowiecznym opublikowane w XIX i na początku XX w. przedstawiają obecnie wartość tylko ze względu na zawarty w nich materiał informacyjny, gdyż ich autorzy nie mieli właściwej perspektywy historycznej dla oceny zaszytych przemian.

Cenna dla badań księgoznawczych może okazać się również literatura niebibliologiczna, a zwłaszcza takie jej rodzaje, jak pamiętniki i wspomnienia oraz korespondencje. Pamiętniki są najczęściej formą zapisu dokumentalnego i ukazują obraz epoki, podając wiele materiału faktograficznego z zakresu życia kulturalnego, społecznego czy politycznego. Mogą też mieć charakter autobiografii, w której autor notuje i wyjaśnia własne przeżycia. W pamiętnikach i wspomnieniach pisanych przez literatów, uczonych, polityków czy przedstawicieli różnych warstw społecznych sprawy książki traktowane są zazwyczaj marginesowo, tym niemniej można na ich podstawie wnioskować o stosunku społeczeństwa do problemów książki. Pamiętniki mogą mieć wartość źródłową szczególnie dla badań nad zagadnieniami czytelnictwa, gdyż często dostarczają informacji świadczących o recepcji książki w różnych środowiskach i umożliwiają uzyskanie odpowiedzi np. na pytanie kto czytał, co i dlaczego. Inną wartość przedstawiają pamiętniki osób związanych działalnością zawodową z książką, jak np. księgarzy i wydawców. Tu problematyka księgoznawcza jest dominująca. Poza opisem własnej działalności autorzy wspomnień z reguły podają także wiele wartościowych informacji dotyczących ich współpracy z innymi księgarzami, wydawcami czy drukarzami, ukazując przebieg kontaktów z au-

torami oraz rejestrują i komentują różne fakty, składające się na szeroko pojęte "życie" książki. Podobne treści jak literatura pamiętnikarska zawierają korespondencje. Drukowanych korespondencji księgarskich mamy wprawdzie niewiele, ale liczne są publikowane zbiory listów osób zajmujących się różnorodną działalnością.

Źródła, jeśli mają być prawidłowo w badaniach historycznych wykorzystane, należy właściwie i krytycznie ocenić. Głównym celem krytyki źródeł jest badanie wiarygodności informacji dostarczonych przez źródło, czyli ustalenie czy są one zgodne z rzeczywistością. Pojęcie wiarygodności odnosi się do informacji oraz do osoby informatora, który te informacje przekazuje. Badanie wiarygodności zmierza do ustalenia czy informator mógł znać prawdę w danej dziedzinie, czy świadomie dążył do przekazania prawdziwej informacji oraz dla kogo jego informacja była przeznaczona. Stopień stwierdzonej wiarygodności decyduje o uznaniu źródła za prawdziwe lub nieprawdziwe. Dla oceny źródeł ważna jest także wiedza o stanie kompletności zachowanych materiałów, gdyż pełność lub niepełność wykorzystanych źródeł wpływa na końcowe rezultaty badań. Często źródła przeczą sobie nawzajem i wymagają szczególnie wnikliwej krytyki. Krytyczna ocena źródeł prowadzi do wniosku, że różna jest ich wartość, o czym w postępowaniu badawczym nie można zapominać.

Przeprowadzenie szczegółowej krytyki przedstawionych powyżej grup dokumentów nie jest możliwe, ponieważ są one rozpatrywane tylko jako pewne typy źródeł. Analizie powinien natomiast podlegać każdy wykorzystywany dokument z osobna. Warto może jednak odnotować kilka ogólnych uwag dotyczących wykorzystania niektórych materiałów źródłowych. I tak np. przy korzystaniu z wszelkich spisów bibliograficznych należy pamiętać, że są one niekompletne. Prace w tym zakresie prowadzone były z inicjatywy indywidualnych osób, w bardzo trudnych warunkach, które nie pozwalały na ogarnięcie rejestracją całego piśmiennictwa. Nawet "Przewodnik Bibliograficzny" Wł. Wisłockiego nie mógł oprzeć się na kompletnym egzemplarzu obowiązkowym, gdyż takiego Biblioteka Jagiellońska z innych dzielnic nie otrzymywała. Także "Bibliografia polska" Estreichera ma braki, wynikające z utrudnionego dostępu do pełnych zasobów piśmienniczych. Poza tym nie wszystkie spisy bibliograficzne zakładają kompletność rejestracji. Dlatego zachodzi konieczność prowadzenia równoległych poszukiwań w różnych spisach,

jak również w katalogach bibliotecznych. Dla badacza ważna jest także znajomość zastosowanej metody w opracowaniu bibliograficznym. Nie zawsze rejestracja materiału opierała się na autopsji, często były to informacje z drugiej ręki, pochodzące z katalogów, kartotek itp. Wskutek tego spotykamy w spisach szereg błędów i niedokładności. Charakterystyczna jest występująca w bibliografiach XIX-wiecznych niejednorodność opisu poszczególnych pozycji. Brak danego elementu nie oznacza, że nie jest on znany. Np. informacje o drukarni lub składzie głównym jednej bibliografii podają, inne nie. Trzeba więc niejednokrotnie porównywać opisy podane w różnych spisach lub sięgać do samych druków, jeśli się zachowały. Niektóre pozycje notowane są w bibliografiach bieżących z dużym opóźnieniem, niektóre opisywane dwa lub więcej razy, o czym warto pamiętać, zwłaszcza przy opracowywaniu zagadnień ilościowego rozwoju produkcji wydawniczej. Podobne mankamenty zawierają katalogi księgarskie. Nie zawsze są one starannie opracowane, miewają liczne omyłki w opisie, często spowodowane po prostu niedbałym drukiem. Wiele pozycji w katalogach opisanych jest dwukrotnie pod różnymi wyrazami, np. pod nazwą autora i wyrazem wziętym z tytułu dzieła. Należy więc zachować ostrożność przy wszelkich obliczeniach opartych na materiale katalogowym. Różne spisy firm wydawniczych i księgarskich z reguły wyliczają "znaczniejsze" firmy, nie podając wykazów kompletnych. Oczywiście takie kryterium doboru jest dość dowolne. W przewodnikach turystycznych również wymieniane bywają tylko ważniejsze księgarnie i księgozbiory. W księgach adresowych figurują zwykle adresy tych firm, które nadesłały odpowiedni materiał informacyjny do redaktora, a tylko niektóre infomatory opierają się na materiałach urzędowych, dostarczając pełniejszych danych. Wnikliwej ocenie powinny być podane ogłoszenia księgarskie, nie pozbawione przecież elementu reklamy i uwzględniające upodobania publiczności. Zwłaszcza zapowiedzi wydawnicze mogą mówić o zamierzeniach, które nie doszły do skutku, bądź zostały zrealizowane częściowo. Potwierdzenia realizacji czasem trzeba szukać w katalogach księgarskich lub w spisach bibliograficznych. Nie zawsze dzieło ukazało się w takiej postaci jak zapowiadano, co może ujawnić dopiero autopsja druku. Właściwej interpretacji wymagają wszelkie dane statystyczne. Problemem jest tu przyjęta jednostka obliczeniowa oraz zastosowane metody statystyczne. Odrębne zagadnienie stanowi właściwe wykozystanie materiałów opublikowanych w czasopiśmie. Należy mieć

tu na uwadze przede wszystkim tendencyjność prasy, niedokładności i omyłki w informacjach dziennikarskich.

Mimo "ułamkowości" poszczególnych źródeł, równoległe wykorzystanie różnych materiałów może dać podstawę do względnie pełnego przedstawienia danego problemu. Ułamkowość i fragmentaryczność źródeł historycznych jest rzeczą nieuchronną. Dlatego istotne jest poszerzanie podstawy źródłowej nawet o te materiały, które pozornie mogłyby wydawać się drobne i mało ważne.

P r z y p i s y

¹ E. Słodkowska, Stan badań nad historią książki polskiej pierwszej połowy XIX wieku, "Przegląd biblioteczny", 1974, z. 4, s. 391-401.

² M.J. Lech, Stan badań nad historią książki polskiej. 1850-1918.-"Przegląd biblioteczny", 1974 z. 4 s. 403-411.

³ K.Migoń, Uwagi o rozwoju i perspektywach historiografii książki, "Studia o Książce"., t. 5, 1975, s. 15-44.

⁴ Tamże, s. 16.

⁵ E.Słodkowska, Problemy księgoznawcze w Polsce XIX w. /O polską bibliografię bibliograficzną za XIX w./, Warszawa 1973.

⁶ B.Miśkiewicz, Wstęp do badań historycznych, wyd. 2, Warszawa 1974, s. 115.

⁷ Z.Staniszewski, J. Szocepaniec, Ogłoszenia prasowe jako źródło wiedzy o książce w Polsce w. XVIII, "Ze Skarbcza Kultury", 1960, z. 1, s. 165-186.

⁸ A. Pilak, Prasowe ogłoszenia księgarskie jako źródło do dziejów książki /Na podstawie ogłoszeń prasowych z pierwszej połowy XIX w./, "Studia o Książce", t. 6: 1976, s. 69-79.

⁹ J. Rudnicka, Dawne katalogi księgarskie jako źródło do dziejów książki, "Rocznik Biblioteki Narodowej", t. 7: 1971, s.377-393.

¹⁰ E. Chełstowski, Katalogi księgarskie Briedleinów, "Księgarz", 1960, nr 1-2, s. 19-30, Tenże, katalogi księgarskie w Bibliotece Jagiellońskiej, "Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej".

R. 16: 1964, nr 2, s. 21-33; Tenże, O znaczeniu katalogów księgarskich, "Księgarz", 1959, nr 13-14, s. 12-14.

¹¹ Np. "Gazeta Literacka". Red. A. Chłędowski, Warszawa, R.1: 1821 - R.2:1822; "Pamiętnik Literacki", wyd. J. Szlachtowski, Lwów R.1:1850 - R.2: 1851.

¹² Np. "Bibliografia Polska", wyd. F. Franke, nr 1-18, Lwów 1850-1854; "Bibliografia Krajowa", wydawana staraniem J. Klukowskiego i W. Rafalskiego, z. 1-5, Warszawa 1856; "Ruch Literatury Polskiej". Red. E. Mułkowski i W. Gąsiorowski, z. 1-2, Kraków 1862; "Przegląd Bibliograficzny Piśmiennictwa Polskiego", wyd. M. Leitgeber, R. 1-5, Poznań 1867-1871.

¹³ "Przewodnik Bibliograficzny". Red. Wł. Wisłocki [i inni] ., R.1-56, Kraków 1878-1914, Lwów 1920-1931, Warszawa 1932-1933. W latach 1914-1919 kontynuacją "Przewodnika Bibliograficznego" była "Bibliografia Polska" red. przez J. Czubka, wyd. w Krakowie.

¹⁴ "Książka . Miesięcznik poświęcony krytyce i bibliografii polskiej", Warszawa, R.1-14: 1901-1914 - R.15:1922.

¹⁵ A. Kłossowski, Nieznane warszawskie czasopismo drukarskie /"Z Dziedziny Sztuki Drukarskiej" 1878-1879/. "Roczniki biblioteczne", 1964, z.3/4, s. 509-531.

¹⁶ H. Tadeusiewicz, "Przegląd Drukarski" - nieznane czasopismo fachowe z końca XIX wieku, "Roczniki biblioteczne", 1971, z. 1-2, s. 43-54.

¹⁷ St. Ciepłowski, Czasopisma drukarzy warszawskich 1870-1939, "Biuletyn Poligraficzny", 1975, nr 4, s. 42-59.

¹⁸ H. Tadeusiewicz, "Przegląd Drukarski" Seweryna Baylego, "Roczniki biblioteczne", 1974, z. 1/2, s. 373-382.

¹⁹ J. Wadowski, "Exlibris" czasopismo księgoznawców i bibliofilów, "Rocznik Biblioteki Narodowej" R.2: 1966, s. 231-263.

²⁰ I. Turowska-Bar, Polskie kalendarze XIX wieku /Streszczenie/, Łódź 1967.

²¹ Dla przykładu można wymienić:

F.M. Sobieszczanski, Przewodnik po Warszawie, Warszawa 1857; F. Fryze, I. Chodorowicz, Przewodnik po Warszawie i jej okolicach, Warszawa 1873; W. Czajewski, Ilustrowany przewodnik po Warszawie i okolicach. R.2. Willanów, Czerniaków, Morysin, Gucin,

Natolin, Warszawa 1893; Przewodnik ilustrowany po Warszawie, Łodzi i okolicach fabrycznych, Warszawa, 1897; A.E. Zięckowski, Najnowszy ilustrowany przewodnik po Warszawie i okolicach, Warszawa 1912.

²² W. Dzierżanowski, Przewodnik warszawski informacyjno-adresowy na rok 1869 z dołączeniem kalendarza i taryfy domów miasta Warszawy i przedmieścia Pragi itd., jak również listy alfabetycznej właścicieli domów, rozkładów jazdy na drogach żelaznych, taryfy pocztowej oraz wykazu alfabetycznego miast i gmin Królestwa Polskiego. R.1, Warszawa 1869; Tenże, Przewodnik warszawski informacyjno-adresowy na rok 1870. Zawierający w sobie kalendarz i trzy działy, a mianowicie: I. Urzędowy, w którym zamieszczone są wszystkie Władze i Instytucje Rządowe w Królestwie Polskim. II. Adresa mieszkańców stałych i niestałych m. Warszawy, z oznaczeniem ich stanu lub zatrudnienia oraz Tabelą zamieniającą nowe N-rą policyjne na hipoteczne. III. Adresa Władz i Instytucji Rządowych, prywatnych, kantorów, domów handlowych w Warszawie istniejących, jak również niektórych fabryk, zakładów, rękodzielni, składów, magazynów i ogłoszenia prywatne. R.2, Warszawa 1870; A.J. Wiśniakowski, Księga adresowa miasta Warszawy zawierająca adresy wszystkich stanów i instytucji z odpowiednimi szczegółami. R.1, Warszawa 1896.

²³ Warszawski Rocznik Adresowy firm handlowych, przemysłowych i rękodzielniczych z dołączeniem adresów znakomitszych firm prowincji powiększony kalendarzem rocznym i wiadomościami pożytecznymi, pod red. Rafalskiego i Frendlera na rok 1877, Warszawa 1877; Inne: Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim. Na 1904 rok. Oprac. L. Jeziorański, Warszawa 1904; Przewodnik firm chrześcijańskich, Warszawa 1914.

²⁴ Np. F. Rodecki, Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego, Warszawa 1830; Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego, Warszawa 1913-1915; A. Krzyżanowski, K. Kumaniecki, Statystyka Polski, Kraków 1915.

²⁵ Np. F. Kozłowski, Rys statystyki ogólnej porównawczej pod względem darów przyrodzenia, ludności, przemysłu pierwotnego, rękodzielniczego, fabrycznego, handlu i kultury państw Europy, Warszawa 1838; M. Rulikowski, Produkcja wydawnicza polska w latach 1909-1911, Warszawa 1913; E. Romer, I. Weinfeld, Rocznik polski. Tablice statystyczne, Kraków 1917.

²⁶ Np. M. Baliński, Opisanie statystyczne miasta Wilna, Wilno 1835; F.M. Sobieszcański, Rys historyczno-statystyczny wzrostu i stanu miasta Warszawy, Warszawa 1848.

²⁷ E. Słodkowska, Wydawnictwa dziewiętnastowieczne jako przedmiot badań księgoznawczych, "Przegląd biblioteczny", 1971, s.112-127 oraz przedruk w pracy: Problemy księgoznawcze w Polsce XIX w. /O polską bibliografię bibliologiczną za XIX w./, Warszawa 1973, s. 107-135.